

Małe ekonomicznie gospodarstwa rolne w regionie Mazowsze i Podlasie – możliwości ich przetrwania

Farms of small economic size in the Mazowsze and Podlasie region – the chances of their survival

Irena Augustyńska-Grzymek

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, Warszawa

Streszczenie. Przedmiotem badań była sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych o wielkości 2–8 ESU oraz poziom dochodów rodzin rolników w latach 2005–2009. W opracowaniu wykorzystano dane z zakresu rachunkowości rolnej pochodzące z systemu Polski FADN oraz dane z ankiet IERiGŻ-PIB o dochodach spoza gospodarstwa rolnego rodzin rolników. Próbę badawczą stanowiły indywidualne gospodarstwa rolne z regionu rolniczego Mazowsze i Podlasie – jednego z czterech regionów wyróżnionych w Polsce na potrzeby FADN. Uwzględniono dwie grupy gospodarstw: pierwszą (A) tworzyły gospodarstwa rodzin, które uzyskiwały dochody z prowadzonego gospodarstwa rolnego oraz spoza niego (np. z pracy zarobkowej lub emerytur i rent), a drugą (B) – obiekty będące we władaniu rodzin utrzymujących się wyłącznie z gospodarstwa rolnego. Badania miały na celu ocenę możliwości przetrwania gospodarstw oraz próbę nakreślenia obecnej i przyszłej sytuacji społeczno-zawodowej użytkujących je rodzin. Wyniki przedstawiono średnio dla okresu 2005–2009, a niektóre z nich dodatkowo dla poszczególnych lat tego okresu. Zastosowano analizę poziomą i pionową, porównując efekty gospodarowania oraz dochody rodzin w dwóch grupach gospodarstw i w kolejnych latach. Badania wykazały, że średnio w latach 2005–2009 wyższy o prawie 16% dochód z gospodarstwa rolnego uzyskały rodziny nieposiadające dodatkowych źródeł dochodu. Rodziny z drugiej grupy cechowały się jednak wyższym statusem materialnym, gdyż spoza rolnictwa czerpały środki finansowe wyraźnie przekraczające wysokość dochodów osiąganych z gospodarstwa rolnego. Wyniki wskazują, że większość badanych gospodarstw zmierza ku upadkowi. Świadczy o tym m.in. fakt, że *gros* z nich nie odtwarzało majątku trwałego zużywanego w procesie produkcyjnym. Był on odtwarzany średnio w 12,3% obiektów z grupy A oraz w 6,9% jednostek z grupy B. Wyższy stopień reprodukcji środków trwałych w gospodarstwach z grupy A był prawdopodobnie efektem przeznaczania na inwestycje części środków finansowych pochodzących z pozarolniczych dochodów użytkujących je rodzin. Ocenia się, że w przyszłości użytkownicy większości gospodarstw o wielkości

---

Adres do korespondencji – Corresponding author: Mgr inż. Irena Augustyńska-Grzymek, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, ul. Świętokrzyska 20, 00-950 Warszawa; e-mail: irena.augustynska@ierigz.waw.pl.

ekonomicznej 2–8 ESU będą zmuszeni do zrezygnowania z prowadzenia działalności rolniczej i poszukiwania nowych zajęć, a więc i innych źródeł dochodu.

Słowa kluczowe: dochód z gospodarstwa rolnego • dochód spoza gospodarstwa • reprodukcja majątku trwałego • region rolniczy FADN

Abstract. The study investigated the economic situation of farms sized 2–8 ESU and the level of incomes achieved by farmers' families in the years 2005–2009, using the agricultural accountancy data from the Polish FADN and the data from the IAFE-NRI survey on the off-farm incomes of farmers' families. The research sample comprised private farms located in the Mazowsze and Podlasie agricultural region (one of the four FADN regions in Poland). Two groups of farms were studied. The first group (A) was composed of farms owned by families which received income from farm and off-farm sources (e.g. from employment or pensions), the second group (B) included farms run by families which had income only from their farms. The study aimed at assessing the ability of farms to function in the long term, and outlining the current and future socio-professional situation of the families. The results were expressed as averages of 2005–2009, and some of them were additionally shown for individual years of this period. Horizontal and vertical analyses were performed to compare the effects of farming and the incomes of families between farm groups and study years. Considering the average of 2005–2009, families with no additional sources of income obtained an almost 16% higher income from farming than those from the other group. The latter, however, had a higher financial status as they received income from non-agricultural sources which clearly exceeded the one from farms. The results showed that most of the farms under study may go bankrupt. This can be inferred e.g. from the fact that only a small proportion of farms (12.3% in group A and 6.9% in group B) reproduced fixed assets used in the production process. The higher degree of fixed assets' reproduction in group A probably resulted from the allocation of a part of the off-farm income for investment. It is expected that the users of most of the farms sized 2–8 ESU will be forced in the future to abandon agriculture and look for new activities and other sources of income.

Key words: income from farm • off-farm income • reproduction of fixed assets • FADN agricultural region

Wstęp

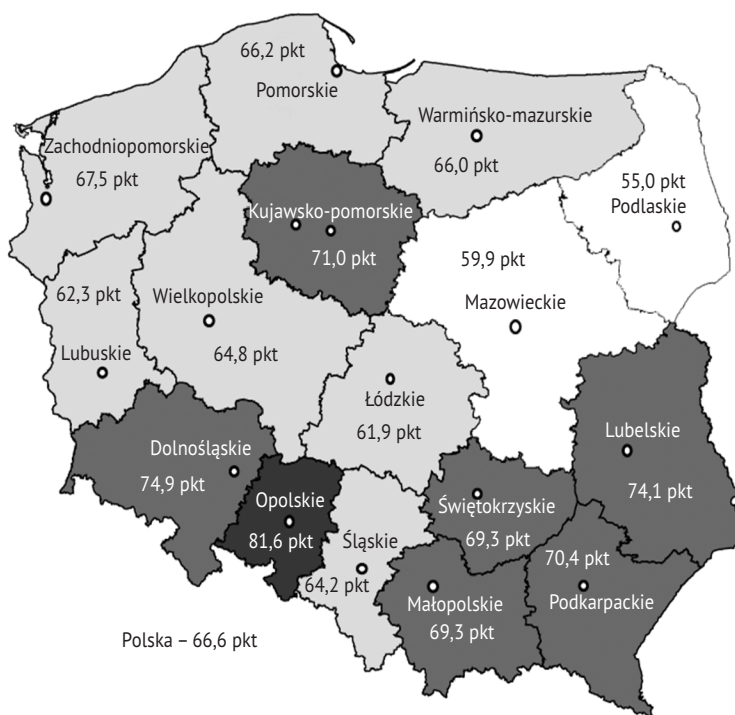
Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku zaistniała potrzeba zbierania w naszym kraju danych z zakresu rachunkowości rolnej w ramach obowiązkowego dla wszystkich krajów Unii systemu FADN¹, jak też klasyfikowania gospodarstw zgodnie z zasadami Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych. Do przeprowadzenia tej klasyfikacji niezbędne było podzielenie terytorium kraju na cztery regiony rolnicze FADN: Pomorze i Mazury, Wielkopolska i Śląsk, Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze.

---

¹ FADN – Farm Accountancy Data Network; w Polsce używa się nazwy System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych (w skrócie – Polski FADN). Jego funkcjonowanie stało się w naszym kraju obowiązkowe od roku wstąpienia do Unii Europejskiej. Pieczę nad systemem sprawuje Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy w Warszawie.

Według uprzednio wykonanych badań, indywidualne gospodarstwa rolne położone w wyodrębnionych dla Polski regionach rolniczych różniły się wartościami siedmiu parametrów statystycznych opisujących czynniki warunkujące efekty produkcyjne gospodarstw. Wśród czynników tych znalazły się m.in.: areał użytków rolnych (UR), liczba i wydajność krów mlecznych oraz liczba trzody chlewnej ogółem (Goraj i in. 2009).

Nie analizowano wówczas dochodów z gospodarstw rolnych, a jest to przecież jeden z głównych wyznaczników możliwości ich przetrwania. Poziom tych dochodów to efekt wzajemnego układu wielu różnych czynników. Ważna jest wśród nich polityka państwa, jak też struktura agrarna gospodarstw i kapitał ludzki. Duże znaczenie ma również jakość gleb, agroklimat, stosunki wodne i rzeźba terenu, które można łącznie wyrazić w postaci wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W trzech województwach (podlaskim, mazowieckim i łódzkim), spośród czterech województw regionu Mazowsze i Podlasie, w którym są zlokalizowane omawiane w tym opracowaniu gospodarstwa rolne, poziom tego wskaźnika był niższy w porównaniu ze średnim obliczonym dla całej Polski (66,6 pkt), tylko w województwie lubelskim wskaźnik ten był wyższy (74,1 pkt), wynosił o 7,5 pkt więcej niż średnio w kraju (ryc. 1).

Ryc. 1. Wskaźniki waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla województw w Polsce

Źródło: Kuś i Matyka (2013)

Struktura agrarna, a zwłaszcza powierzchnia użytków rolnych (UR) w gospodarstwach rolnych często warunkują efektywność i towarowość produkcji. W Polsce funkcjonuje dużo gospodarstw o małym areale², co nie sprzyja ich efektywności. Dzun i Józwiak (2009) stwierdzili jednak, że zmiany struktury agrarnej gospodarstw rolnych są już w naszym kraju zauważalne, ale wzrost obszaru gospodarstw jest ciągle zbyt powolny. Możliwość polepszenia struktury gospodarstw badacze ci upatrywali głównie w upowszechnianiu i umacnianiu instytucji dzierżawy gruntów rolnych. Podobnie uważał Michna (2009), który twierdził, że zwiększanie się powierzchni gospodarstw w Polsce następuje zarówno poprzez zakup, jak i dzierżawę ziemi.

Jeżeli chodzi o kapitał ludzki, a zwłaszcza wykształcenie kierowników gospodarstw rolnych, wielu badaczy uważa, że determinuje ono efektywne wykorzystanie warunków przyrodniczych, technicznych i politycznych w celu osiągnięcia jak najlepszych wyników produkcyjnych, a ostatecznie – wysokiego dochodu z działalności rolniczej (Maj 2009).

Praca w gospodarstwach rolnych dość często nie zapewnia rodzinom ich użytkowników dochodu na godziwym poziomie. Z powodu braku środków finansowych gospodarstwa nieraz nie tylko nie inwestują, ale nawet podupadają. W tej sytuacji rodziny rolników są zmuszone do pozyskiwania dochodów z innych źródeł, spoza gospodarstwa.

W opinii Gorzelaka (2002), analizującego dane Głównego Urzędu Statystycznego, w 1996 roku zaledwie 11,9% rodzin posiadaczy indywidualnych gospodarstw rolnych uzyskiwało dochód wyłącznie z pracy we własnym gospodarstwie. Niemal połowa (47,8%) takich rodzin uzyskiwała dochód z dwu źródeł, a 40,0% gospodarstw – z trzech źródeł. W 2007 roku, zgodnie z badaniami GUS, dochody spoza gospodarstwa miało 87% rodzin rolników indywidualnych, a głównymi źródłami ich pozyskiwania były najemna praca zarobkowa oraz emerytury i renty (Zegar 2009).

Długoletnie prace uczonych z wielu krajów wykazały ponadto, że największym udziałem dochodów spoza gospodarstwa (emerytury, wynagrodzenia za pracę, zasiłki socjalne, darowizny) w dochodach całkowitych cechują się zwykle małe obszarowo i ekonomicznie gospodarstwa rolne (Kołoszko-Chomentowska 2004, Fernandez-Cornejo i in. 2007, Martinovska-Stojčeska i in. 2008). Nieczęsto podejmowano jednak próby oceny wyników ekonomicznych gospodarstw rodzin uzyskujących znaczące dochody spoza rolnictwa w porównaniu z wynikami gospodarstw rolnych będących jedynym źródłem dochodów rodzin ich użytkowników, zwłaszcza gospodarstw położonych na konkretnym obszarze kraju, np. w jednym z regionów rolniczych FADN. Stosunkowo rzadko rozważano również szanse ich dalszego funkcjonowania, dlatego zagadnienia te wymagają pogłębionych studiów.

Celem badań prezentowanych w niniejszej pracy była ocena możliwości przetrwania małych ekonomicznie gospodarstw rolnych z regionu Mazowsze i Podlasie oraz próba nakreślenia obecnej i przyszłej sytuacji społeczno-zawodowej użytkujących je rodzin.

---

² Według Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 r., 72% ogółu gospodarstw rolnych miało mniej niż 5 ha UR (wg PSR z 2010 r. – 69%).

Materiał i metody

Przedmiotem badań były indywidualne gospodarstwa rolne, które w latach 2005–2009 gromadziły nieprzerwanie dane liczbowe za zakresu rachunkowości rolnej w ramach systemu Polski FADN (System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych). Jednocześnie w gospodarstwach tych corocznie prowadzono na potrzeby Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie (IERiGŻ-PIB) ankiety o poziomie i źródłach dochodów, jakie rodziny rolników czerpały spoza gospodarstwa rolnego. W ankietach gromadzone były dane o dochodach z pracy najemnej, rent i emerytur, pozostałych świadczeń społecznych (np. zasiłków lub odszkodowań), jak też z innych źródeł (np. darowizn). Zbierane były też dane o dochodach z zarejestrowanej działalności pozarolniczej.

Według źródeł literaturowych, wśród gospodarstw rolnych rodzin, które oprócz dochodów z gospodarstwa uzyskiwały dochody spoza niego, największy odsetek stanowiły jednostki mniejsze obszarowo i ekonomicznie. W latach, których dotyczy niniejsza analiza (2005–2009), miarą wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych obowiązującą dla krajów Unii Europejskiej była europejska jednostka wielkości – ESU (*European size unit*)⁵. W związku z tym już na wstępie przyjęto założenie, że badaniami zostaną objęte małe gospodarstwa towarowe, tj. jednostki o wielkości ekonomicznej od 2 do 8 ESU, określane w systemie FADN jako ekonomicznie bardzo małe (2–4 ESU) i małe (4–8 ESU).

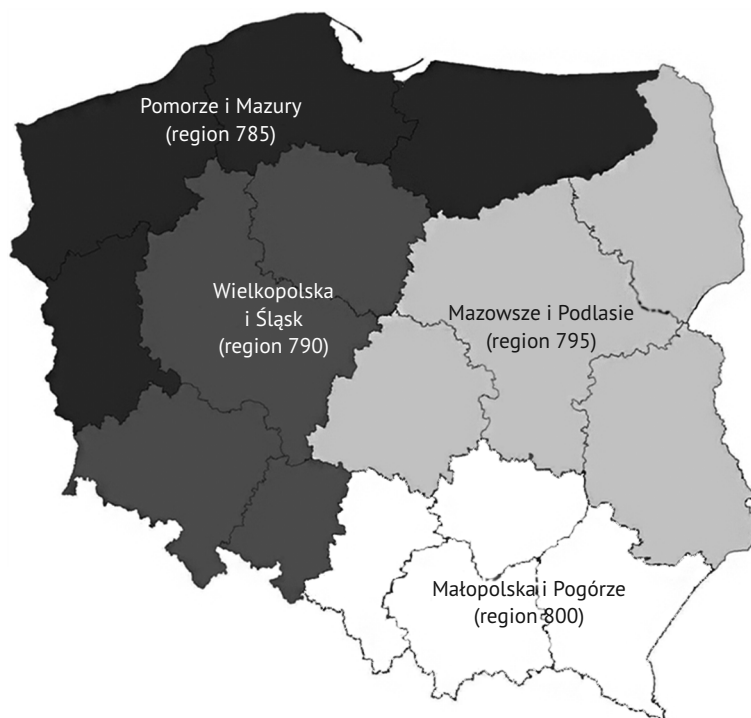
Warto wspomnieć, że gospodarstwa wybrane do badań należą do stosunkowo dużej próby gospodarstw rolnych w kraju. Zgodnie z danymi GUS, w latach 2005–2007 liczba gospodarstw indywidualnych o wielkości ekonomicznej od 2 do 8 ESU wynosiła ponad 521 tysięcy. Stanowiły więc one około 22% ogółu polskich gospodarstw rolnych, które prowadziły działalność rolniczą, oraz prawie 70% gospodarstw towarowych objętych badaniami systemu Polski FADN. W 2007 roku gospodarstwa te zajmowały 4,4 mln ha użytków rolnych, tzn. około 30% UR będących w posiadaniu gospodarstw indywidualnych w kraju. Pracowało w nich wówczas ponad 800 tys. osób w przeliczeniu na pełnozatrudnionych (w AWU⁴), czyli około 35% ogółu osób pełnozatrudnionych w polskich gospodarstwach rolnych (Goraj i in. 2006, GUS 2008a, Jasińska i Michalak 2008, Bocian i Malanowska 2009).

Badane gospodarstwa rolne są położone w regionie rolniczym Mazowsze i Podlasie – jednym z czterech regionów Polski wyłonionych na potrzeby FADN (ryc. 2). Wybór gospodarstw z tego obszaru wynikał przede wszystkim z przesłanek statystycznych.

⁵ 1 ESU odpowiada 1200 EUR. Wielkość ekonomiczną gospodarstwa wyrażoną liczbą ESU określa się, dzieląc przez 1200 sumę standardowych nadwyżek bezpośrednich w gospodarstwie wyrażoną w EUR (Augustyńska-Grzymek i Skarżyńska 2011).

⁴ AWU (*annual work unit*) – roczna jednostka pracy. Jest to jednostka przeliczeniowa stosowana do wyrażania nakładów pracy ogółem, tj. całkowitych nakładów pracy w ramach działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego. Jest ekwiwalentem czasu przepracowanego w ciągu roku w gospodarstwie rolnym przez 1 osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie (w Polsce za taką uważano osobę, która w ciągu roku kalendarzowego przepracowała 2200 h w ramach działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego) (Bocian i Malanowska 2009). Według ustaleń unijnych, 1 AWU = 2120 h.

Ustalono bowiem, że w latach 2005–2009 w regionie tym liczba gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej 2–8 ESU była największa spośród wszystkich czterech regionów FADN, a wyniki te powtarzały się corocznie zarówno w badaniach FADN, jak i we wcześniej wspomnianych badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB. Warto dodać, że dokonany wybór miał ścisły związek z planem wyboru gospodarstw do badań w ramach systemu Polski FADN.

Ryc. 2. Podział Polski na regiony rolnicze FADN

Źródło: Goraj i in. (2006)

Należy zauważyć, że większa liczba gospodarstw w próbie oraz ich wieloletnie uczestnictwo w systemie Polski FADN i jednocześnie w badaniu ankietowym IERiGŻ-PIB zapewnia większą wiarygodność prezentowanych wyników produkcyjnych i ekonomicznych, jak również precyzyjniejsze określenie ogólnej sytuacji dochodowej rodzin użytkowników gospodarstw.

Na wstępie wybrano do badań próbę 162 gospodarstw należących do rodzin, które oprócz gospodarstwa rolnego miały przynajmniej jeszcze jedno źródło dochodu (próbę tą określono mianem grupy A). W przypadku tych gospodarstw niezbędne było spełnienie warunku zakładającego, że obliczony w cenach z 2009 roku udział średniego z pięciu lat (2005–2009) dochodu spoza gospodarstwa rolnego użytkujących je rodzin w dochodzie ogółem tych rodzin mieści się w przedziale 0,01–99,99%.

Jako drugą wybrano do badań tzw. próbę porównawczą (określoną jako grupa B). Była to próba 73 indywidualnych gospodarstw rolnych, których użytkownicy w latach 2005–2009 czerpali dochody wyłącznie z gospodarstwa rolnego, co deklarowali w uprzednio wspomnianych ankietach IERiGŻ-PIB. Próba ta cechowała się analogicznym jak w grupie A udziałem gospodarstw o określonym typie rolniczym i określonej wielkości ekonomicznej. Sposób doboru pozwolił maksymalnie ograniczyć wpływ wielkości ekonomicznej i typu rolniczego na wyniki gospodarstw próby porównawczej, a w efekcie pokazać różnicowanie wyników tych dwu grup (A i B), spowodowane oddziaływaniem innych czynników.

Ze względu na opisane wcześniej kryteria doboru gospodarstw do badań (takie jak wielkość ekonomiczna wynosząca 2–8 ESU, położenie regionalne, a przede wszystkim konieczność ujawnienia przez członków rodzin rolników informacji – bardzo dla nich osobistych – o źródłach i poziomie dochodu pozarolniczego) dobór ten był celowy. W związku z tym wyłonione próby badawcze nie spełniały warunku reprezentatywności, chociaż przedstawiane wyniki są dość wiernym odzwierciedleniem zjawisk, które w badanym okresie występowały w polskich gospodarstwach rolnych o wielkości 2–8 ESU. Warto jednak zauważyć, że objęte analizą gospodarstwa należały do zbiorowości gospodarstw towarowych Polskiego FADN, a zbiorowość ta jest reprezentatywna dla Polski pod względem położenia regionalnego, wielkości ekonomicznej i typu rolniczego.

Jak uprzednio nadmieniono, jednym z najważniejszych wyznaczników sytuacji ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych oraz możliwości ich przetrwania jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Zgodnie z metodyką systemu Polski FADN, dochód ten oblicza się poprzez odjęcie od produkcji ogółem kwoty zużycia pośredniego, amortyzacji i kosztu czynników zewnętrznych oraz dodanie zarówno salda dopłat i podatków do działalności operacyjnej, jak i salda dopłat i podatków do działalności inwestycyjnej. Warto też dodać, że dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego jest nadwyżką ekonomiczną, która pozostaje na opłacenie nakładów pracy rolnika i jego rodziny oraz pokrycie kosztu własnego kapitału zaangażowanego w działalność operacyjną gospodarstwa (Goraj i Olewnik 2011).

Poza wysokością dochodu z gospodarstwa, badaniami objęto także wartość wybranych kategorii ekonomicznych kształtujących wynik finansowy gospodarstw (produkcja, koszty). Mając na uwadze ustalenie kondycji gospodarstw oraz określenie perspektyw ich funkcjonowania w przyszłości, zbadano również ich stan majątkowy oraz strukturę kapitału. Ponadto ważnym elementem w ocenie sytuacji ekonomicznej gospodarstw była analiza wybranych mierników sprawności gospodarowania, takich jak m.in. stopień zadłużenia gospodarstwa, stopa reprodukcji majątku trwałego, wydajność pracy oraz produktywność ziemi.

Stopień zadłużenia gospodarstw rolnych jest obliczany jako procentowa relacja zobowiązań ogółem do aktywów ogółem:

$$\text{Stopień zadłużenia gospodarstw (\%)} = \frac{\text{zobowiązania ogółem}}{\text{aktywa ogółem}} \times 100$$

Wskaźnik ten uwidocznia, jaką część aktywów gospodarstwa stanowią zobowiązania, pokazuje zatem stopień ryzyka finansowego związanego z prowadzeniem działalności produkcyjnej. Im wyższą wartość przyjmuje wskaźnik, tym większe jest finan-

sowe ryzyko gospodarowania. Z ustaleń Goraja i Kulawika (1995) wynika, że w gospodarstwach indywidualnych wartość tego wskaźnika nie powinna przekraczać 50%.

Stopę reprodukcji majątku trwałego oblicza się, wyrażając w procentach relację inwestycji netto⁵ do wartości środków trwałych:

$$\text{Stopa reprodukcji majątku trwałego (\%)} = \frac{\text{inwestycje netto}}{\text{aktywa trwałe}} \times 100$$

Wskaźnik ten obrazuje stopień odtworzenia posiadanego majątku, informuje więc o tym, czy gospodarstwo cechuje się reprodukcją prostą, rozszerzoną czy zawężoną⁶. Gdy wartość wskaźnika mieści się w przedziale od -1,0 do 1,0%, gospodarstwo cechuje się reprodukcją prostą, jeżeli przekracza 1,0% – reprodukcją rozszerzoną, a gdy wynosi poniżej -1,0% – reprodukcją zawężoną (Józwiak 2003).

Wydajność pracy jest określona jako wartość produkcji ogółem⁷ przypadająca na 1 osobę pełnozatrudnioną w gospodarstwie, a produktywność ziemi – jako wartość produkcji ogółem przypadająca na 1 ha UR:

$$\text{Wydajność pracy (tys. PLN/AWU)} = \frac{\text{wartość produkcji ogółem}}{\text{liczba pełnozatrudnionych}}$$

$$\text{Produktywność ziemi (tys. PLN/ha UR)} = \frac{\text{wartość produkcji ogółem}}{\text{powierzchnia UR}}$$

Oba wskaźniki wykorzystuje się do oceny poziomu intensywności i innowacyjności rolnictwa w badanych jednostkach.

Rezultaty badań w układzie tabelarycznym zaprezentowano średnio dla okresu 2005–2009, a niektóre z nich dodatkowo dla poszczególnych lat tego okresu. Zastosowano analizę poziomą i pionową, porównując efekty gospodarowania oraz dochody rodzin w wybranych grupach gospodarstw i w kolejnych latach. Dane liczbowe zaczerpnięte z bazy systemu Polski FADN, jak i z ankiet o dochodach spoza gospodarstwa rodzin rolników (np. o dochodach czy o wartości produkcji sprzedanej) przedstawiono w ujęciu nominalnym.

⁵ Inwestycje netto to pomniejszona o amortyzację (obliczoną dla roku obrachunkowego) wartość inwestycji brutto. Ta zaś (zgodnie z metodyką Polskiego FADN) to przypadająca na dany rok obrachunkowy wartość zakupionych i wytworzonych środków trwałych pomniejszona o wartość środków sprzedanych i nieodpłatnie przekazanych, a następnie powiększona o różnicę wartości stada podstawowego (Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza 1984, Bocian i Malanowska 2009).

⁶ W przypadku reprodukcji prostej odtwarzana jest tylko ta część środków trwałych, która została zużyta w trakcie cyklu produkcyjnego, co oznacza, że inwestycje brutto (z wyłączeniem kosztu zakupu ziemi) pokrywają tylko amortyzację. Przy reprodukcji rozszerzonej inwestycje pokrywają amortyzację, a ponadto zwiększają zasoby środków trwałych gospodarstwa, natomiast przy reprodukcji zawężonej zużyte w toku produkcji środki trwałe nie zostają w całości odtworzone (Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza 1984).

⁷ Wartość produkcji ogółem obejmuje wartość produkcji roślinnej, zwierzęcej i pozostałej, wyrażonej w cenach rynkowych, bez uwzględnienia dopłat do działalności operacyjnej i inwestycyjnej gospodarstwa (Bocian i Malanowska 2009).

Wyniki

Wybrane do badań gospodarstwa rolne – podstawowe informacje

Charakterystykę badanych indywidualnych gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej wynoszącej od 2 do 8 ESU (w tym opracowaniu określonych wspólną nazwą: małe ekonomicznie gospodarstwa rolne), zlokalizowanych w regionie Mazowsze i Podlasie, przedstawiono w tabeli 1. Analizie poddano dwie próby gospodarstw: jedną (grupa A) stanowiły 162 jednostki będące we władaniu rodzin czerpiących dochody z gospodarstwa rolnego i spoza gospodarstwa, a druga (grupa B – próba porównawcza) obejmowała 73 gospodarstwa rolne rodzin utrzymujących się wyłącznie z pracy w tych gospodarstwach.

Tabela 1. Podstawowe informacje o wybranych do badań małych ekonomicznie gospodarstwach rolnych z regionu Mazowsze i Podlasie (średnie dla lat 2005–2009)

Wyszczególnienie	Średnio w grupie A	Średnio w grupie B
Liczba badanych gospodarstw	162	73
Wielkość ekonomiczna gospodarstw (ESU)	4,57	4,7
Wskaźnik bonitacji użytków rolnych (pkt)	0,79	0,84
Powierzchnia użytków rolnych (ha) w tym: dodzierżawionych (%)	10,91 16,3	12,45 22,8
Udział ugorów w użytkach rolnych (%)	1,1	0,7
Udział odłogów w użytkach rolnych (%)	0,7	0,4
Średnioroczny stan zwierząt ogółem (LU)	5,44	5,16
Nakłady pracy ogółem w gospodarstwie rolnym (AWU) w tym: pracy najemnej (%)	1,41 1,8	1,61 1,2
Nakłady pracy ogółem w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (AWU/100 ha UR)	12,92	12,93
Udział gospodarstw rolnych z zadeklarowanym następcą kierownika gospodarstwa* (%)	54,5	47,5

ESU – European size unit (europejska jednostka wielkości, 1 ESU = 1200 EUR), LU – livestock unit (jednostka przeliczeniowa zwierząt), AWU – annual work unit (roczna jednostka pracy)

Grupa A – gospodarstwa rodzin uzyskujących dochody z gospodarstwa rolnego i spoza gospodarstwa

Grupa B – gospodarstwa rodzin uzyskujących dochody wyłącznie z gospodarstwa rolnego (próba porównawcza)

* dotyczy gospodarstw rolnych, w których wiek kierownika wynosi co najmniej 50 lat

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z bazy systemu Polski FADN oraz z ankiet IERiGŻ-PIB o dochodach spoza gospodarstwa rodziny rolnika w poszczególnych latach obrachunkowych

Średnio w latach 2005–2009 gospodarstwa z obu grup miały niemal identyczną wielkość ekonomiczną, wynoszącą 4,6–4,7 ESU. Było to jednak przede wszystkim konsekwencją celowego doboru jednostek do badań.

Gospodarstwa z poszczególnych grup różniły się jednak pod wieloma innymi względami. W jednostkach z grupy B, należących do rodzin utrzymujących się wyłącznie z prowadzonego gospodarstwa, średnia w okresie 2005–2009 powierzchnia użytków rolnych (12,45 ha) była o 14,1% większa niż w gospodarstwach z grupy A. Lepsza była również jakość gleb, gdyż wskaźnik bonitacji użytków rolnych wynosił 0,84 pkt (wobec 0,79 pkt w grupie A). Jednostki te w większym stopniu korzystały też z możliwości dzierżawy gruntów – udział dzierżawionych UR (22,8%) był w nich o 6,5 pkt proc. wyższy. Mniejszy był natomiast udział ugorów i odłogów. W grupie tej ponoszono trochę większe nakłady pracy ogółem w przeliczeniu na gospodarstwo (1,61 AWU wobec 1,41 AWU w grupie A), chociaż w przeliczeniu na 100 ha UR nakłady te okazały się takie same. Gospodarstwa z grupy B w większym stopniu korzystały jednak z pracy członków rodziny; udział nakładów pracy obcej był w nich o 1/3 mniejszy niż w gospodarstwach z grupy A. Niemniej należy zauważyć, że w obu porównywanych grupach udział nakładów pracy obcej – podobnie jak w większości polskich gospodarstw indywidualnych – był bardzo mały, wynosił odpowiednio 1,2% i 1,8%. Grupa B cechowała się wyraźnie mniejszym udziałem jednostek z zadeklarowanym następcą kierownika gospodarstwa (47,5% wobec 54,5% w grupie A).

Rodziny użytkujące małe ekonomicznie gospodarstwa rolne

Średnio w latach 2005–2009 rodziny władające badanymi gospodarstwami liczyły około 4 osób, przy czym w obiektach z grupy B liczba członków gospodarstw domowych była trochę mniejsza, wynosiła 3,7 osoby wobec 4,3 osoby w jednostkach z grupy A (tab. 2). Obliczenia wykazały, że w grupie B większy był udział rodzin pełnych, dwupokoleniowych, ale mniejszy był odsetek gospodarstw domowych z dziećmi do lat 18. Średnio w omawianym okresie (2005–2009) kierownicy gospodarstw z obu wydzielonych grup byli w tym samym wieku, mieli po 44 lata, ale w gospodarstwach rodzin mających co najmniej dwa źródła dochodu (gospodarstwo rolne i przynajmniej jedno źródło spoza gospodarstwa) 1,6-krotnie większy był odsetek kobiet kierowników gospodarstw. Możliwe, że mężczyźni z tych jednostek zajmowali się w dużym stopniu pracą poza gospodarstwem, a ich działania mogła stymulować chęć zapewnienia lepszego statusu materialnego stosunkowo licznym rodzinom, zwłaszcza że w grupie A, mimo mniejszego w niej odsetka kierowników z wykształceniem rolniczym, udział wśród nich osób z wyższym wykształceniem rolniczym wynosił 13,0%, podczas gdy w grupie B osoby takie nie występowały. Należy sądzić, że wyższe wykształcenie ułatwiało kierownikom jednostek z grupy A zdobycie zatrudnienia poza ich gospodarstwem.

Tabela 2. Charakterystyka kierowników małych ekonomicznie gospodarstw rolnych i ich rodzin (średnie dla lat 2005–2009)

Wyszczególnienie	Średnio w grupie A	Średnio w grupie B
Wiek kierownika gospodarstwa (lata)	44	44
Udział kobiet kierowników gospodarstw (%)	20,6	12,6
Udział w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw		
– osób z wykształceniem rolniczym (%)	37,9	42,5
– osób z wykształceniem rolniczym wyższym (%)	4,9	0,0
Udział w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw z wykształceniem rolniczym osób z wykształceniem rolniczym wyższym (%)	13,0	0,0
Liczba członków rodziny rolnika	4,3	3,7
Udział rodzin pełnych, dwupokoleniowych (%)	48,9	54,3
Udział rodzin z dziećmi do lat 18 (%)	54,4	43,0
Udział nakładów pracy kierownika gospodarstwa i współmałżonka w nakładach pracy rodziny (%)	83,8	91,4

Grupy A i B – jak w tabeli 1

Źródło: jak w tabeli 1

Dochody rodzin z wybranych grup gospodarstw

Przeprowadzone badania uwiaryściły, że w latach 2005–2009 sytuacja dochodowa rodzin prowadzących małe ekonomicznie gospodarstwa rolne na ogół nie była korzystna. Dochody osób związanych z rolnictwem często kształtowały się znacznie poniżej poziomu parytetowego, ustalonego na podstawie wynagrodzeń pracowników całej gospodarki narodowej⁸. Wprawdzie średnio w okresie badań dochody ogółem rodzin użytkujących jednostki z grupy A (31 057 PLN) były 2-krotnie wyższe niż rodzin czerpiących dochody wyłącznie z pracy we własnych gospodarstwach rolnych, nie można było uznać ich za wysokie. Uzupełnienie budżetu domowego dochodem spoza gospodarstwa, wynoszącym średniorocznie 17 699 PLN, miało jednak bardzo duże znaczenie dla pozycji materialnej rodzin z grupy A. Średni udział tego dochodu w dochodzie ogółem rodziny rolnika wynosił w ich przypadku 57,0% (tab. 3).

Obliczono, że w badanych gospodarstwach największy udział w dochodzie spoza gospodarstwa stanowił dochód z pracy zarobkowej, a w następnej kolejności – z rent i emerytur; średnio w omawianym okresie (2005–2009) wynosił on odpowiednio 65,8% i 16,9%.

⁸ Z obliczeń wykonanych w Zakładzie Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB w Warszawie na podstawie danych GUS wynika, że średnio w latach 2005–2009 wynagrodzenie netto pracowników całej gospodarki narodowej wynosiło 21 796 PLN.

Tabela 3. Dochody rodzin użytkowników małych ekonomicznie gospodarstw rolnych oraz informacje o stanie majątkowym gospodarstw (średnie dla lat 2005–2009)

Wyszczególnienie	Średnio w grupie A	Średnio w grupie B
Dochód ogółem rodziny rolnika (PLN)	31 057	15 473
Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego (PLN)	13 358	15 473
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (PLN)	17 699	–
Udział dochodu spoza gospodarstwa rolnego w dochodzie ogółem rodziny rolnika (%)	57	–
Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na:	1 członek rodziny (PLN/osobę)	4 137
	1 pełnozatrudnionego rodziny (PLN/FWU)	9 731
	1 ha UR (PLN/ha UR)	1 243
Dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na 1 ha UR (PLN/ha UR)	1 056	852
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z gospodarstwa rolnego (%)	86,2	68,5
Udział gospodarstw z ujemną wartością dochodu z gospodarstwa rolnego (%)	7,4	8,8
Udział zadłużonych gospodarstw rolnych (%)	32,7	27,7
Stopień zadłużenia gospodarstwa rolnego (%)	2,5	2,3
Stopa reprodukcji majątku trwałego gospodarstwa rolnego (%)	–2,2	–2,9
Aktywa ogółem gospodarstwa rolnego (PLN)	196 241	215 929
w tym: trwałe (%)	85,7	86,7
obrotowe (%)	14,3	13,3
Udział kapitału własnego w pasywach ogółem gospodarstwa rolnego (%)	97,5	97,7
Zobowiązania ogółem gospodarstwa rolnego (PLN)	4 835	4 866
w tym: krótkoterminowe (%)	35,5	50,6
długoterminowe (%)	64,5	49,4

FWU – family work unit (roczna jednostka pracy własnej; przeliczeniowa jednostka pracy rodziny, 1 FWU = 2200 h)

Grupy A i B – jak w tabeli 1

Źródło: jak w tabeli 1

Analiza wykazała ponadto, że dochód spoza rolnictwa (ogółem), przypadający na 1 gospodarstwo z grupy A, w kolejnych latach badań wykazywał tendencję rosnącą,

podczas gdy poziom jego poszczególnych składników, np. dochodu z pracy zarobkowej, był zróżnicowany (tab. 4). Prawdopodobnie wynikało to ze skutków światowego kryzysu finansowego (zauważalnych już w 2007 roku), w tym zmniejszania się liczby miejsc pracy, a także niejednokrotnie ze spadku wysokości wynagrodzeń. Sukcesywnie rosnący poziom dochodu z rent i emerytur również mógł być, choć pośrednio, skutkiem zmniejszania się liczby miejsc pracy. Możliwe, że w obliczu bezrobocia starsi wiekiem członkowie rodzin rolników decydowali się na przejście na rentę lub emeryturę. Wzrost poziomu dochodu z rent i emerytur mógł mieć też związek z postępującym starzeniem się społeczeństwa. Zmiana wartości poszczególnych składników dochodu spoza gospodarstwa decydowała o zmianie ich udziału w dochodzie pozarolniczym ogółem.

Tabela 4. Dochody spoza gospodarstwa rodzin użytkowników małych ekonomicznie gospodarstw rolnych w latach 2005–2009 (grupa A, 162 gospodarstwa)

Wyszczególnienie		2005	2006	2007	2008	2009
Dochód spoza gospodarstwa rolnego ogółem (PLN)		13 558	15 133	17 884	20 296	21 622
w tym:						
z pracy zarobkowej	wartość (PLN)	8 431	9 569	11 891	14 574	14 090
	udział w dochodzie spoza gospodarstwa rolnego (%)	62,2	63,2	66,5	71,8	65,2
z rent i emerytur	wartość (PLN)	2 409	2 678	2 807	3 096	3 932
	udział w dochodzie spoza gospodarstwa rolnego (%)	17,8	17,7	15,7	15,3	18,2

Grupa A – jak w tabeli 1

Źródło: jak w tabeli 1

Aby potwierdzić przedstawione wyniki, przeanalizowano wybrane informacje z Głównego Urzędu Statystycznego. Wskazują one, że w Polsce wyraźny spadek liczby zatrudnionych w gospodarce narodowej, będący *de facto* skutkiem zmniejszenia się liczby miejsc pracy, nastąpił w 2009 roku. Jednakże w sekcji rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo i rybactwo (sekcja A wg PKD⁹) spadek ten był widoczny już w 2008 roku. Obliczono poza tym, że w regionie Mazowsze i Podlasie, prawdopodobnie m.in. dzięki temu, że na jego terenie leży aglomeracja warszawska, liczba zatrudnionych w gospodarce narodowej corocznie się zwiększała. Mimo to liczba zatrudnionych w sekcji A, wśród których zapewne mogli się znajdować członkowie rodzin z badanych gospodarstw, wykazywała wyraźne wahania, a w 2009 roku była o 17,5% mniejsza niż w roku 2005. Warto też dodać, że w regionie Mazowsze i Podlasie pracowało około 1/3 Polaków

⁹ PKD – Polska Klasyfikacja Działalności.

zatrudnionych w gospodarce narodowej ogółem, przy czym prawie 1/4 zatrudnionych w sekcji rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo i rybactwo (tab. 5).

Kryzys od kilku lat trwający w Polsce i na świecie niesie ze sobą coraz większe ograniczenia możliwości uzyskania i utrzymania miejsc pracy, zwłaszcza przez osoby ze słabszymi kwalifikacjami zawodowymi. Ocenia się w związku z tym, że co najmniej przez kilka kolejnych lat udział dochodu z pracy najemnej w dochodzie spoza gospodarstwa rodzin rolników będzie stopniowo się zmniejszał, gdyż będzie spadała liczba zatrudnionych poza gospodarstwem członków rodzin rolników, natomiast udział dochodu z rent i emerytur będzie się zwiększał, głównie na skutek wzrostu odsetka związanych z gospodarstwami rencistów i emerytów. Przejście niektórych rolników na rentę czy emeryturę prawdopodobnie spowoduje zaprzestanie działalności rolniczej w przypadku części gospodarstw, jednakże większość z nich będzie nadal funkcjonowała, chociaż niejednokrotnie z wielkimi trudnościami. Należy bowiem mieć na uwadze, że w Polsce małe gospodarstwa rolne są miejscem zamieszkania i źródłem pozyskiwania podstawowych artykułów konsumpcyjnych dla wielkiej rzeszy związanej z tymi jednostkami ludności. Prawdopodobnie dopiero po ustabilizowaniu się gospodarki krajowej nastąpią większe zmiany w strukturze gospodarstw: zmniejszy się udział gospodarstw mniejszych obszarowo i słabszych ekonomicznie, a wzrośnie udział tych większych i mocniejszych. Mimo to przewiduje się, że te pierwsze będą w Polsce dominowały liczebnie jeszcze przez wiele lat, a właściwie dziesięcioleci. Ich użytkownicy będą na ogół pozyskiwali dochody pozarolnicze i za ich pomocą – z różnych powodów, często sentymentalnych – wspierali funkcjonowanie swoich gospodarstw rolnych.

Nie można zapominać, że głównym dochodem rodzin rolników powinien być, przynajmniej z założenia, dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego i właśnie on ma być wystarczająco wysoki, aby rodziny z gospodarstwami rolnymi mogły żyć na godziwym poziomie. Przeprowadzone badania wykazały jednak, że mimo wyższego o 15,8% dochodu z gospodarstwa rolnego w przypadku grupy B, status materialny rodzin z jednostek należących do tej grupy był znacznie niższy od statusu rodzin z grupy A. Wynikało to stąd, że był on ich jedynym dochodem (o czym wielokrotnie wspomiano), a jak wiadomo, dochód z użytkowanego gospodarstwa rolnego jest nie tylko wykorzystywany na cele konsumpcyjne rodziny, ale także przeznaczany na akumulację, a zatem na zwiększenie zasobów majątkowych prowadzonych jednostek.

Zauważono, że chociaż w gospodarstwach z grupy B dochód z gospodarstwa rolnego był wyższy także w przeliczeniu na 1 członka rodziny (o 1/3), to w przeliczeniu zarówno na 1 pełnozatrudnionego z tej rodziny, jak i na 1 ha UR jego poziom w obu badanych grupach (A i B) był prawie taki sam. Warto nadmienić, że w uzyskanym przez rodziny z grupy B dochodzie z gospodarstwa rolnego wyraźnie niższy był udział dopłat do działalności operacyjnej, wynosił 68,5% wobec 86,5% w jednostkach z grupy A. Można przypuszczać, że obiekty z grupy B racjonalniej gospodarowały posiadanymi zasobami, bowiem wyższy był w nich dochód osiągnięty z samej tylko produkcji (bez dopłat). Z pewnością nie bez znaczenia było też to, że w grupie B większa była powierzchnia i jakość użytków rolnych oraz wyższa o 10,0% wartość aktywów gospodarstwa.

Tabela 5. Wybrane informacje o liczbie zatrudnionych w gospodarce narodowej ogółem oraz w rolnictwie, łowiectwie, leśnictwie i rybactwie (sekcja A wg Polskiej Klasyfikacji Działalności, PKD) w regionie Mazowsze i Podlasie na tle kraju w latach 2005–2009

		Wyszczególnienie				
		2005	2006	2007	2008	2009
Polska	ogółem	9 228 659	9 498 489	9 898 606	10 201 521	10 042 346
	w sekcji A*	150 751	152 649	156 199	151 864	135 493
woj. podlaskie	ogółem	210 630	213 534	222 308	228 326	217 208
	w sekcji A	4 694	4 746	5 030	4 598	4 243
woj. mazowieckie	ogółem	1 887 143	1 939 666	2 058 434	2 115 335	2 227 665
	w sekcji A	15 725	14 324	14 707	15 004	11 665
Region Mazowsze i Podlasie	ogółem	574 169	586 986	623 544	630 479	599 643
	w sekcji A	8 016	8 216	8 247	8 061	6 751
woj. lubelskie	ogółem	374 251	381 658	393 500	409 296	397 844
	w sekcji A	7 606	7 972	8 132	7 788	7 088
region	ogółem	3 046 193	3 121 844	3 297 786	3 383 436	3 442 360
	w sekcji A	36 041	35 258	36 116	35 451	29 747
Udział zatrudnionych w regionie Mazowsze i Podlasie w całkowitej liczbie zatrudnionych w Polsce (%)	ogółem	33,0	32,9	33,3	33,2	34,3
	w sekcji A	23,9	23,1	23,1	23,3	22,0

* bez osób pracujących w użytkowanych przez nie indywidualnych gospodarstwach rolnych

Źródło: GUS (2006, 2007, 2008b, 2009, 2010)

W obu badanych grupach rzadko korzystano ze środków finansowych pochodzących z kredytów, a udział gospodarstw zadłużonych wynosił około 30%. Duża część jednostek prawdopodobnie miała małą zdolność kredytową. Poziom zobowiązań (4835 i 4866 PLN) oraz stopień zadłużenia gospodarstw (2,5% i 2,3%) w obu grupach był na porównywalnym, wyjątkowo niskim poziomie. Wskazuje to więc na stagnację badanych jednostek i niewystarczające działania rolników w kierunku ich modernizacji i restrukturyzacji. Fakt, że gospodarstwa z obu tych grup miały na ogół stosunkowo małe perspektywy rozwoju, nie wróżył im dobrze na przyszłość.

W żadnej grupie z reguły nie odtwarzano zużytego w procesie produkcyjnym majątku trwałego – średnia stopa reprodukcji tego majątku wynosiła –2,2% w grupie A i –2,9% w grupie B. Proces reprodukcji majątku był więc na ogół wolniejszy niż proces jego starzenia się, czyli majątek gospodarstw ulegał deprecjacji. Prawdopodobnie rolnikom brakowało środków na inwestycje lub też we wcześniejszych latach gospodarstwa przeinwestowano. Mimo to można zauważyć, że w gospodarstwach z grupy A stopień reprodukcji środków trwałych był wyższy. Możliwe, że był to efekt przeznaczania na inwestycje części środków finansowych pochodzących z pozarolniczych dochodów użytkujących je rodzin. Obliczenia wykazały również, że średnio w latach 2005–2009 majątek trwały był odtwarzany w 12,3% gospodarstw rolnych rodzin posiadających dodatkowe źródła dochodu oraz w 6,9% jednostek należących do rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa. Można przypuszczać, że tylko ta część gospodarstw, która odtwarzała zużyte środki trwałe, ma względnie duże szanse na dobre funkcjonowanie w dłuższej perspektywie.

Czynniki decydujące o poziomie dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego

Jak już wcześniej wspomniano, wysokość dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego zależy od wielu czynników egzo- i endogenicznych. W tej części opracowania podjęto próbę określenia ważniejszych czynników z tej drugiej kategorii.

Do istotnych czynników endogenicznych z pewnością należy specjalizacja gospodarstw w określonym kierunku produkcji. Z przeprowadzonych analiz wynika, że jednostki z badanych grup na ogół nie były wyspecjalizowane w żadnym rodzaju rolniczej działalności produkcyjnej, poza tym skala prowadzenia danej działalności była niewielka. Przykładowo, średnio w pięcioleciu 2005–2009 gospodarstwa z grupy A prowadzące określoną działalność produkcyjną posiadały m.in. około 2 krów, 3 sztuk trzody chlewnej¹⁰ i 2,5 ha pszenicy, a gospodarstwa z grupy B – około 3 krów, 3 sztuk trzody chlewnej i 4 ha pszenicy. Znalazło to odzwierciedlenie w poziomie i strukturze wartości produkcji ogółem. Skala produkcji wpływa na wartość produkcji sprzedanej, która wskazuje na powiązania gospodarstw z rynkiem. Średnio w omawianym okresie (2005–2009) w gospodarstwach z grupy B wartość ta wynosiła 32 180 PLN i była o 30,9% wyższa niż w grupie A, także jej udział w wartości produkcji ogółem był wyższy – o 6,3 pkt proc. (tab. 6).

¹⁰ Stan średnioroczny zwierząt podano w jednostkach przeliczeniowych zwierząt, LU (*livestock unit*).

Tabela 6. Główne czynniki decydujące o dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego na przykładzie badanych małych ekonomicznie gospodarstw rolnych (średnie dla lat 2005–2009)

Wyszczególnienie	Średnio w grupie A	Średnio w grupie B
Wartość produkcji ogółem (PLN)	33 617	40 515
w tym: produkcja roślinna (%)	54,9	68,0
produkcja zwierzęca (%)	42,4	29,9
Wartość produkcji sprzedanej (PLN)	24 582	32 180
Udział wartości produkcji sprzedanej w wartości produkcji ogółem (%)	73,1	79,4
Koszty produkcji ogółem (PLN)	30 379	34 632
Koszty bezpośrednie ogółem (PLN)	13 816	15 234
Udział kosztów bezpośrednich w kosztach ogółem (%)	45,5	44,0
Wydajność pracy (tys. PLN/AWU)	23,9	25,2
Produktywność ziemi* (tys. PLN/ha UR)	3,1	3,3

Grupy A i B – jak w tabeli 1

* Obliczając produktywność ziemi, od ogólnej powierzchni użytków rolnych odjęto powierzchnię odłogów i ugorów.

Źródło: jak w tabeli 1

O wysokości dochodu z gospodarstwa rolnego w dużym stopniu decyduje też poziom poniesionych na produkcję kosztów (ogółem)¹¹, jak też ich struktura. Wyższy udział kosztów bezpośrednich w kosztach ogółem wskazuje na racjonalniejsze gospodarowanie posiadanymi zasobami. W badanych grupach gospodarstw udział ten był relatywnie nieduży, a przy tym dość zbliżony – wynosił 45,5% w grupie A i 44,0% w grupie B. Warto wspomnieć, że specjalizacja produkcji sprzyja racjonalizacji kosztów.

Kolejne ważne czynniki determinujące poziom dochodu z gospodarstwa to wydajność pracy i produktywność ziemi. W dwu grupach gospodarstw miały one wartości dość podobne, choć trochę korzystniejsze w grupie B.

¹¹ Zgodnie z metodyką systemu Polski FADN, w skład kosztów ogółem wchodzi koszty bezpośrednie (produkcji roślinnej, zwierzęcej i pozostałej) oraz koszty pośrednie. Wśród tych ostatnich wyróżnia się koszty ogólnogospodarcze (np. koszt bieżącego utrzymania budynków i maszyn, koszty energii, usług, ubezpieczeń komunikacyjnych i in.), amortyzację środków trwałych i koszt czynników zewnętrznych (wynagrodzenia pracowników najemnych, czynsze za dzierżawioną ziemię i budynki oraz odsetki od zobowiązań). Suma kosztów bezpośrednich i ogólnogospodarczych jest określana mianem zużycia pośredniego. Według Polskiego FADN, podatki związane z funkcjonowaniem gospodarstw rolnych nie są wliczane do kosztów ogółem (Bocian i Malanowska 2009).

Na poziom dochodów z rodzinnych małych ekonomicznie gospodarstw rolnych wpływa wiele czynników, jednak przeprowadzone obliczenia wskazują dość wyraźnie, że o wyższych dochodach decyduje aktywna działalność tych jednostek, przejawiająca się m.in. w jak najwyższej wartości sprzedaży, wydajności pracy oraz produktywności ziemi.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania wykazały, że średnio w latach 2005–2009 lepsze efekty produkcyjne i ekonomiczne uzyskały gospodarstwa rodzin utrzymujących się wyłącznie z rolnictwa (grupa B) niż jednostki należące do rodzin z dodatkowymi źródłami dochodu (grupa A), choć niektóre wyniki w obu grupach były dość podobne. W dłuższej perspektywie jednak funkcjonowanie większości gospodarstw z obu grup jako samodzielnych i samofinansujących się jednostek produkcyjnych stoi pod wielkim znakiem zapytania, przede wszystkim dlatego, że nie odtwarzają one majątku trwałego zużywanego w procesie produkcji. Co więcej, praca w małych ekonomicznie gospodarstwach rolnych na ogół nie zapewnia rodzinom ich użytkowników dochodu na poziomie co najmniej parytetowym. Jest to jeden z głównych powodów korzystania przez nie z dodatkowych źródeł dochodu, np. z pracy poza gospodarstwem. Dywersyfikacja dochodów jest dość skutecznym sposobem rozwiązywania materialnych problemów rodzin rolników, ale często prowadzi do osłabienia sytuacji ekonomicznej użytkowanych przez nich gospodarstw. Zdarza się jednak, że dochody spoza rolnictwa umacniają kondycję gospodarstw, gdyż bywają przeznaczane na inwestycje w majątek. Niektóre z badanych gospodarstw, niezależnie od grupy, mają szansę na rozwój, np. przez zwiększenie skali produkcji czy wytwarzanie produktów niszowych, choć dla ich egzystencji z pewnością bardzo potrzebna będzie pomoc ze strony państwa. Możliwy jest też i taki scenariusz, że z czasem większość obecnych ośrodków gospodarczych stanie się już tylko miejscem zamieszkania dla ich wcześniejszych użytkowników, a grunty rolne tych gospodarstw zostaną przejęte przez jednostki większe obszarowo i ekonomicznie. Zauważalne są już zmiany społeczno-ekonomicznej struktury ludności użytkującej badane gospodarstwa: młodzi rolnicy często odchodzą z pracy w gospodarstwie do zajęć poza jego obrębem oraz zwiększa się odsetek osób starszych korzystających ze świadczeń emerytalno-rentowych.

Bibliografia

- Augustyńska-Grzymek I., Skarżyńska A. (2011), Stan i szanse rozwoju gospodarstw towarowych uznanych za słabe ekonomicznie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, s. 81–104.
- Bocian M., Malanowska B. (2009), Wyniki standardowe uzyskane przez indywidualne gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2007 roku. Część I. Wyniki standardowe. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Dzun W., Józwiak W. (2009), Problemy poprawy struktury gospodarstw rolnych w Polsce. *Więś i Rolnictwo*, nr 2(143), s. 73–92.

- Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza (1984), Warszawa, PWRiL.
- Fernandez-Cornejo J., Mishra A., Nehring R., Hendricks Ch., Southern M., Gregory A. (2007), Off-farm income, technology adoption, and farm economic performance. Economic Report no. 36. Washington, Economic Research Service, USDA. (<http://www.ers.usda.gov>)
- Goraj L., Kulawik J. (1995), Analiza finansowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną. Warszawa, IERiGŻ.
- Goraj L., Malanowska B., Osuch D., Sierański W. (2009), Opis realizacji planu wyboru próby gospodarstw rolnych dla Polskiego FADN w 2009 roku. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Goraj L., Olewnik E. (2011), FADN i Polski FADN. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Goraj L., Osuch D., Suska M., Bańkowska K., Grabowska K., Madej P., Malanowska B., Smolik A., Żurakowska J. (2006), Wyniki standardowe uzyskane przez indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące rachunkowość w 2005 roku. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Gorzela E. (2002), Dochody ludności rolniczej w okresie powojennym ze szczególnym uwzględnieniem lat dziewięćdziesiątych. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1, s. 3–17.
- GUS (2006), Pracujący w gospodarce narodowej w 2005 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2007), Pracujący w gospodarce narodowej w 2006 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2008a), Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2008b), Pracujący w gospodarce narodowej w 2007 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2009), Pracujący w gospodarce narodowej w 2008 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2010), Pracujący w gospodarce narodowej w 2009 r. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Jasińska E., Michalak P. (2008), Wyniki standardowe uzyskane przez indywidualne gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2006 roku. Część I. Wyniki standardowe. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Jóźwiak W. (2003), Przewagi komparatywne polskich gospodarstw rolniczych. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Kołoszko-Chomentowska Z. (2004), Kondycja ekonomiczna rodzinnych gospodarstw rolniczych, [w:] M. Adamowicz, red., Wiejskie gospodarstwo domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji. Warszawa, SGGW, s. 197–202.
- Kuś J., Matyka M. (2013), Zróżnicowanie warunków przyrodniczych i organizacyjnych produkcji rolniczej w Polsce. Puławy, IUNG. (Referat wygłoszony na konferencji naukowej „Rolnictwo zrównoważone: harmonia czy konkurencja celów”, Puławy, 15–17 maja 2013).
- Maj H. (2009), Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa. Prace Geograficzne, z. 121, IGiGP UJ, s. 205–215.
- Martinovska-Stojčeska A., Georgiev N., Erjavec E. (2008), Farm income analysis of agricultural holdings in Macedonia using FADN methodology. Acta Agriculturae Slovenica, no. 92, s. 41–51.
- Michna W. (2009), Projekt regionalnych strategii rozwojowych dla poszczególnych grup gospodarstw rolnych. Wyd. specjalne jubileuszowe. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
- Zegar J. S. (2009), Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku. Warszawa, IERiGŻ-PIB.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.12.2013